

Nikaia usutunnistuse 1700. aastapäevaks

Tarmo Toom

Abstract For the 1700th Anniversary of the Nicene Creed This article focuses on the Nicene Creed of AD 325, which is the basis for the „Nicene“ Creed of AD 381 that is used for baptism and in liturgy. Despite being such a momentous phenomenon, the story of the birth of the Nicene Creed is shrouded in mystery. Historians have at their disposal only very few fragmentary, polemical and contradictory accounts. Hence the difficulty of saying what exactly happened at Nicaea. This article presents the little evidence there is, discusses some possible historical scenarios and deconstructs some later myths about the birth of the first ecumenical creed. It hopes to demonstrate the particularity of the creed of 325 and assign it a proper place in the history of creeds.

Keywords the Council of Nicaea · creeds · theology of the Son of God · homoousion

Väidetavalt on klassikalised usutunnistused Uue Testamendi kõrval kõige tuntumad ja mõjukamad kristlikud tekstid. Verona 10. sajandi piiskop Ratherius oli teatavasti esimene, kes mainis „kolmekordset“ (*tres*) usku (Ratherius, *Synodica* 1 [PL 136:555a]). Ja alates 12. sajandist oli „kolmekordse usu“ all kombeks mõelda kolme usutunnistust (*tria symbola* või *triplex symbolum*):

1. apostlik usutunnistus,
2. Nikaia-Konstantinoopoli usutunnistus ja
3. Athanasiususe usutunnistus.

Esimest, mis on omane läänekristlusele, teavad ehk kõik peast; teist, mis on omane kogu kristlusele, tunnistatakse harvem, kui ei olda just ortodoks; kolmandat, mis on taas omane läänekirikule ega olegi õieti usutunnistus, ei kasuta enam peaaegu keegi.

Pentsik lugu on aga see, et alanud 2025. aastal ei tähistata me neist kolmest traditsioonilisest usutunnistusest ühegi 1700. aastapäeva. Põhjus on järgmine: 325. aasta usutunnistus ei ole 381. aasta usutunnistus, kuigi mõlemat kutsutakse Nikaia usutunnistuseks. 325. aasta usutunnistust ei ole enam väga ammu kasutatud ja ma ei leidnud veebist selle eestikeelset tõlgetki. Vikipeedia teatab, et esitleb 325. aasta usutunnistust, ja siis tsiteerib silmagi pilgutamata 381. aasta Nikaia-Konstantinoopoli usutunnistust. Lisatud on märge, et „see artikkel vajab toimetamist“. Tõepoolest! Igaüks saab ise veenduda, et 325. ja 381. aasta usutunnistus ei ole isomorfseid tekstid.¹

	Nikaia usutunnistus (325)	Nikaia-Konstantinoopoli usutunnistus (381)
1	Πιστεύομεν εἰς ἕνα θεὸν πατέρα παντοκράτορα	Πιστεύομεν εἰς ἕνα θεὸν πατέρα παντοκράτορα
2	- (vt allpool*)	ποητὴν οὐρανοῦ καὶ γῆς
3	πάντων ὁρατῶν τε καὶ ἀοράτων ποιητὴν	ὁρατῶν τε πάντων καὶ ἀοράτων
4	Καὶ εἰς ἕνα κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ	Καὶ εἰς ἕνα κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ τὸν μονογενῆ
5	γεννηθέντα ἐκ τοῦ πατρὸς μονογενῆ	τὸν ἐκ τοῦ πατρὸς γεννηθέντα

¹ Usutunnistuste tekstid on võetud Kinzigi 2017. a kogumikust, kd 1, lk 290 ja 513. Vt ka joonealust märkust nr 20.

6	τουτέστιν ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ πατρὸς	-
7	-	πρὸ πάντων τῶν αἰώνων
8	θεὸν ἐκ θεοῦ	-
9	φῶς ἐκ φωτός	φῶς ἐκ φωτός
10	θεὸν ἀληθινὸν ἐκ θεοῦ ἀληθινοῦ	θεὸν ἀληθινὸν ἐκ θεοῦ ἀληθινοῦ
11	γεννηθέντα οὐ ποιηθέντα	γεννηθέντα οὐ ποιηθέντα
12	ὁμοούσιον τῷ πατρί	ὁμοούσιον τῷ πατρί
13	δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο	δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο
14	*τὰ τε ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ τὰ ἐν τῇ γῇ	-
15	τὸν δι' ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους	τὸν δι' ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους
16	καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν κατελθόντα -	καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν κατελθόντα ἐκ τῶν οὐρανῶν
17	καὶ σαρκωθέντα -	καὶ σαρκωθέντα ἐκ πνεύματος ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς παρθένου
18	ἐνανθρωπήσαντα	καὶ ἐνανθρωπήσαντα
19	-	σταυρωθέντα τε ὑπὲρ ὡμῶν ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου
20	παθόντα	καὶ παθόντα
21	-	καὶ ταφέντα
22	καὶ ἀναστάντα τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ	καὶ ἀναστάντα τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ
23	-	κατὰ τὰς γραφὰς
24	ἀνελθόντα εἰς τοὺς οὐρανοὺς	καὶ ἀνελθόντα εἰς τοὺς οὐρανοὺς
25	-	καὶ καθεζόμενον ἐν δεξιᾷ τοῦ πατρὸς
26	- ἐρχόμενον -	καὶ πάλιν ἐρχόμενον μετὰ δόξης
27	κρῖναι ζῶντας καὶ νεκροὺς	κρῖναι ζῶντας καὶ νεκροὺς
28	-	οὗ τῆς βασιλείας οὐκ ἔσται τέλος
29	Καὶ εἰς τὸ ἅγιον πνεῦμα	Καὶ εἰς τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον
30	-	τὸ κύριον καὶ ζωοποιόν
31	-	τὸ ἐκ τοῦ πατρὸς ἐκπορευόμενον
32	-	τὸ σὺν πατρί καὶ υἱῷ συνπροσκυνούμενον

33	-	καὶ συνδοξαζόμενον
34	-	τὸ λαλήσαν διὰ τῶν προφητῶν
35	-	εἰς μίαν ἀγίαν καθολικὴν καὶ ἀποστολικὴν ἐκκλησίαν
36	-	ὁμολογοῦμεν ἓν βάπτισμα εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν
37	-	προσδοκῶμεν ἀνάστασιν νεκρῶν
38	-	καὶ ζωὴν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος
	+ anateemid	-

Mis siis juhtus 1700 aastat tagasi? Õieti ei tea seda keegi – ka mitte need kirikulooõpikud, mis armastavad Nikaia kirikukogust pikalt-laialt pajatada. Hilisantiiki käsitlevad ajaloolased sõltuvad informatsioonist, mis saadakse vähestest säilinud vastakatest, võrdselt poleemilistest ja kallutatud allikatest ning mille põhjal tuleb toimunu hoolikalt rekonstrueerida ... ja samas teadvustada, et tegemist on paraku siiski vaid erudeeritud oletustega.²

Nagu teistegi keisrite, nii ka keiser Konstantinuse esmaseks mureks oli impeeriumi religioosse ühtsuse kehtestamine ja tagamine. Suhteliselt rahulikku kooseksistentsi segasid teoloogilised tülid, näiteks Melitiose skisma, donatistide kasvav põikpäisus ning ida- ja läänekristluse vaidlused ülestõusmispühade õige kuupäeva üle. Eriti vajas imperiaalset taltsutamist aga kahe mõjuka egiptlase, Aleksandri ja Areiose vaheline tüli. Selle otsustavaks lahendamiseks võeti nõuks korraldada Ankyras üleimpeeriümiline piiskoppide konverents ehk retrospektiivselt, esimene oikumeeniline kirikukogu, mis vahetult enne toimumist viidi üle Nikaiasse (Konstantinus, *ep. episc.* [FNS 30; Urk. 20]). Sinna siis 200–300 piiskoppi riigi kulul sõitsidki. Nad tulid kõikjalt Galliast Pärsiani ja kaaskondadega kokku oli neid 2000 ümber (Gwynn 2021, 94–95). Või kui palju neid piiskoppe õieti oli?

Antiookia Eustathios, kes juhatas mõningaid kirikukogu istungeid, meenutas, et osavõtjaid oli 270, ja lisas: „Ma ei suuda täpselt arvata kokku tulnud rahva arvu, sest ma ei vaevunud neid üle lugema“ (Theodoret,

² Nikaia kirikukogu puudutavad materjalid on kogutud Hans-Georg Opitzi poolt aastatel 1934–1935 mitmeosalisse teosesse „Urkunden zur Geschichte des arianischen Streites“, mille uute köidete avaldamine uute toimetajate käe all jätkub tänaseni. Samuti on materjalid kättesaadavad Samuel Fernándese poolt toimetatud uues teatmeteoses „Fontes Nicanae Synodi: The Contemporary Sources for the Study of the Council of Nicaea (304–337)“ (2024).

hist. eccl. 1.8). Keiser Konstantinus ütles, et osavõtjaid oli 300 või üle selle (Konstantinus, *ep. eccl. Alex.* 5 ja 8 [FNS 36; *Urk.* 25]), ja Athanasios väitis sama (Athanasios, *decr.* 3). Eusebios pakkus arvuks „rohkem kui 250“ (Eusebios, *v. Const.* 3.8). Ent allakirjutanute nimesid kokku lugedes saame hoopis umbes 220 osalejat, kuigi ka nimede kokkulugemisel on omad komplikatsioonid.³

Hilarius mainib esimesena saja võrra paisutatud piiskoppide arvu 318 (Poitieri Hilarius, *syn.* 86 [PL 10:538b]), kuid see arv on n-ö „propaganda arv“, mis on võetud 1Ms 14:14-s nimetatud Aabrahami teenrite hulga järgi. 318 on ka kreekakeelse nime Iesus arvsumma: Barnabase kiri (9.7–8) selgitab, et esimesed tähed ioota ja eeta võrduvad 18-ga ja risti sümbol tau 300-ga – seega siis 318. Üks vaga koptikeelne allikas väidab koguni 319 tegelase kohalolu, sest 318 piiskopile tuli kindlasti lisada ka Püha Vaim, keda usuti kõnelevat piiskoppide konsensuse läbi.

Aga ükskõik kui palju neid kokku sõitnud piiskoppe täpselt oli, nende kohtumine, mille kestus ei ole täpselt teada,⁴ läks ajalukku esimese oikumeenilise kirikukoguna.⁵ Teatud mõttes oli see siiski pigem esmaabi-nõupidamine tagamaks impeeriumi religioosset ühtsust kui et teoloogiline konverents. Avakõnes tegi keiser Konstantinus kõigile selgeks, puust ette ja punaseks, et ainus vastuvõetav tulemus on teoloogilise üksmeele leidmine (Eusebios, *v. Const.* 3.12.1–5; Gelasios, *hist. eccl.* 2.7.1–41).⁶ Vahetult pärast kirikukogu lõppu ei pidanud keiser paljuku taas kõigile meenutada, et piiskoppide kogunemise eesmärgiks

³ Säilinud nimekirjad on osalised ja erinevates keeltes (kreeka, ladina, süüria, kopti, araabia ja armeenia) ega sobi üksteisega hästi kokku (vt Gelzer, *et al.* 1898; Honigsmann 1939). Vahest ehk kõige kättesaadavam rekonstrueeritud nimekiri leidub Young Richard Kimi „The Cambridge Companion to the Council of Nicaea“ lisas 1 (2021, 368–375).

⁴ Toetudes mingitele kirikukogu dokumentidele, väitis Sokrates, et istungid algasid 20. mail (Sokrates, *hist. eccl.* 1.13), kuid keegi teine seda ei kinnita.

⁵ Esimesena kasutas sõna „oikumeeniline“ Nikaia kohta Eusebios (Eusebios, *v. Const.* 3.6.1). Kuigi see tähendas „kogu rahvastatud maailma“, ei olnud omadussõna „oikumeeniline“ algselt teab mis auväärne tiitel. Hiljem hakkas see sõna kõlama kuidagi erilisena ja seetõttu nimetati kuuendal oikumeenilisel kirikukogul (*Ekthesis pisteōs*, AD 681) eelnenud viit suurt piiskoppide kogunemist „oikumeenilisteks“ (Chadwick 1972).

⁶ Kirikuloolane Eusebios säilitas järeltulevatele põlvedele nii keisri kirja, mis kutsus kokku esimese oikumeenilise kirikukogu, kui ka tema üksmeelele manitseva ladinakeelse (!) avakõne (Eusebios, *v. Const.* 2.63–72; 3.12.1–5). Ilmselt ei ole siiski tegemist Konstantinuse *ipsissima verba*’ga, sest Eusebios poetas märkuse „Oma kõnes ütles ta [st keiser] midagi niisugust“ (Eusebios, *v. Const.* 3.11).

oli olnud üksmeele saavutamine kõigi kristlaste vahel (Konstantinus, *ep. eccl.* [FNS 35; Urk 26]).⁷ Philostorgios möönis oma osaliselt säilinud kirikuloos samuti, et keiser kutsus kirikukogu kokku „lõpetamaks vastastikust näaklemist“ (Philostorgios, *hist. eccl.* 1.7).

Keiser Konstantinus kutsus küll piiskopid Nikaiasse, pidas kirikukogu avakõne ja põletas avalikult piiskoppide vastastikused süüdistused (Rufinus, *hist. eccl.* 10.2),⁸ kuid ta ei olnud Nikaia eesistuja ega osalenud „hääletusel“. (Jutumärke on kasutatud sellepärast, et ametlikult hääli ei loetud.) Tõsi, eks keisri kohalolul, kes saabus kui „taevalik Jumala ingel“, kaetud kulla ja karraga, ning istus „väikesel kullast toolil“ (Eusebios, v. *Const.* 3.10.3–5), olnud siiski oma mõju ja tähendus. Ta keiserlik peanoogutus või -raputus suunas paratamatult arutelude käiku kui mitte otseselt, siis vähemalt kaudselt (Drake 2021). Elatanud Hispaania piiskop Córdoba Hosius (Ossius), kes oli Konstantinuse funktsionaalne „häälekõvendaja“ ja Nikaia kirikukogu eesistuja, isegi manitses aeg-ajalt õhinasse sattuvat riigipead: „Ära sekku kiriku asjadesse, ära anna korraldusi, kuula meie nõuandeid! Jumal on sulle andnud võimu riigi üle, kuid meile [st piiskoppidele] võimu kiriku üle“ (Athanasios, *hist. Ar.* 6.44). Ei aidanud midagi, et keiser kippus enda kohta tarvitama nimetust „kaassulane“ ehk otsetõlkes „kaaskontempleerija“ (*syntherapōn*) (e.g., Konstantinus, *ep. eccl.* 2). Piiskopid ei saanud veel ristimata keisrit päris omaks võtta.

Nikaia kirikukogu aktid (*acta*), kui need üldse kunagi eksisteerisid, ei ole säilinud. Sestap ei ole kirikukogul aset leidnust mingit stenoograafilist talletust. Siit ka teatav segadus, et mis seal siis õieti toimus. Athanasios pakkus lahkelt oma nägemust traktaadis „De decretis“ (353). Eusebios kirjeldas kirikukogu kulgu jälle oma vaatenurgast (Eusebios, *ep. Caes.* [FNS 37; Urk. 22]).⁹ Eustathios omakorda süüdistas „ariomaniakke“ (*areiomaniitai*) silmakirjalikkuses, kui nad Nikaia usutunnistusele lõpuks ikkagi alla kirjutasid (Eustathios, *frag.* [FNS 39]).

⁷ Kummalisel kombel ei maini keiser oma ringkirjas üldse Nikaia kirikukogu teoloogilisi arutelusid, vaid ainult rõõmustab, et ühtsus on lõpuks saavutatud ja ülestõusmispühade tähistamise kuupäev ühtlustatud. Keisrid on keisrid!

⁸ Eusebios väitis, et „headest aegadest“ tingitud kadedus oli tunginud ka „pühade“ kogudusse, kus tülide ettekäändeks kasutati jumalikke doktriine (Eusebios, v. *Const.* 2.61.3–4). Ilmselt mõeldi „heade aegade“ all Konstantinuse võitu Liciniuse üle 18. septembril 324.

⁹ Eusebios püüdis oma allkirja andmist Nikaia usutunnistustusele õigustada leidliku eksegeesiga. See näitas hästi, et iga teksti on võimalik mitmeti tõlgendada (vt Toom 2021). Eusebios mõistis Areiose seisukohad küll kuulekalt hukka, kuid samas ei loobunud ta oma subordinatsioonistlikest vaadetest (Athanasios, *decr.* 5–6).

Lisaks on tänapäeva uurijate käsutuses nende varajaste kirikuloolaste aruanded, kes ise kirikukogul ei osalenud. Ühest küljest kajastasid toimunut kirjamehed, kes suhtusid Nikaiasse pooldavalt ja teadsid juba, et subordinatsioonism jäi kokkuvõttes kaotajaks, nagu näiteks Sokrates, Sozomenos ja Theodoretos. Kuid endi käsutuses olevate kasinate algmaterjalide täiustamiseks lisasid nad igasugu lugusid, kuuldusi ja ütlushi. ¹⁰ Seos tegelikkuse, ajaloolise mälu ja hilisemate legendide vahel on kahtlemata ääretult huvitav!

Teisest küljest võtsid sõna ka postkontsiliaarsed Nikaia vastased. Eusebiose kriitilise hoiaku propageerimist jätkas neljanda sajandi keskel üks anonüümne ariaanist kirikuloolane. Tema kirjeldus on osaliselt säilinud seitsmenda sajandi traktaadis „Chronicon paschale“. Ka heteroousiaan Philostorgiose andmetel oli Nikaia kirikukogu üks kahetsusväärset rappa läinud nõupidamine. Ta väitis, et Nikaia märksõna *homoousion* võeti vastu Aleksandri ja Hosiuse mahitusel. Ja risti vastupidiselt Eusebiose väitele ¹¹ olevat keiser Konstantinus termini *homoousion* täielikult hüljanud ning eelistanud hoopis terminit *heteroousion* (Philostorgios, *hist. eccl.* 2.1). Philostorgios oli ka ainuke, kes midagi niisugust väitis.

Paraku kumab kõikidest säilinud kirjeldustest läbi teatud subjektiivsus. Ent vastakad lühikokkuvõtted demonstreerivad siiski hästi viisi, kuidas igaüks püüdis esimest kirikukogu oma ideaalide kohaselt kirjeldada ja selle dokumente oma veendumuste järgi tõlgendada. Võib-olla ei olnudki alati tegemist tahtlike moonutustega, vaid pigem teatud vastuvõetavate faktide esiletoomisega ja teiste mahavaikimisega. Aga just nii sünnivadki kallutatud kirjeldused!

Mida siis öelda? Millist oletatavat rekonstruktsiooni Nikaia kirikukogu käigust promoda? Fakte ja hinnanguid on poleemiliste algallikate puhul lausa võimatu lahutada, kuid nende abil peaks siiski õnnestuma mingid kindlamad verstepostid maha panna, isegi kui palju jääb paratamatult hüpoteetiliseks.

Paar aastat enne Nikaia kirikukogu olid piiskop Aleksander ja Areios saatnud juba vastastikku üksteisele ja oma pooldajatele usutunnistusi

¹⁰ Sokrates, *hist. eccl.* 1.8; Sozomenos, *hist. eccl.* 1.17; Theodoretos, *hist. eccl.* 1.11 (vt Rohrbacher 2002, 123; 132–133). Eespool mainitud lugu piiskoppide vastastikuste süüdistuste põletamisest (Rufinus, *hist. eccl.* 10.2) on üks näide lisandunud lugudest.

¹¹ Eusebios väitis, et keiser lisas tema esitatud Kaisarea usutunnistusele vaid sõna *homoousion* (Eusebios, *ep. Caes.* 7). Vt Prinzivalli (2024, 63–83).

näitamaks, mida siis Jumalast ikka uskuda tuleb.¹² Aastal 324 läkitas keiser Konstantinus Hosiuse Aleksandriasse, et viimane hoiaks ära konflikti laienemise ja lõpetaks „talumatu hulluse, mis on haaranud terve Aafrika“ (Konstantinus, *ep. Alex. Ar.* [FNS 24; Urk. 17]). Esialgu püüdis keiser vaidluse all oleva teoloogilise probleemi (s.o Jumala Poja ontoloogilise staatuse) tähtsust pisendada, kutsudes seda „triviaalseks asjaks“, „ebaoluliseks küsimuseks, mille üle ei ole tarvis tülitseda“, „väikeseks ja tähtsusetuks“, „lihtlabaseks ja lapselikuks“ teemaks ning „tühiseks“ eksegeetiliseks küsimuseks (Konstantinus, *ep. Alex. Ar.* 4, 5–6 ja 9–10), mis ilmselt puudutas Õp 8:22–25 tõlgendamist.

Kuna aga keisri kiri Aleksandriale ja Areiosele ei saavutanud eriti midagi, kutsuti 324. aastal või 325. aasta alguskuudel kokku Antiookia kirikukogu, mis suuresti määras vahetult järgnenud Nikaia kirikukogu teoloogilise suuna. Sellel nõupidamisel osales ligikaudu 3/5 hiljem Nikaia kogunenud piiskoppidest ja nad otsustasid juba Antiookias, et Arieose õpetus tuleb hukka mõista. Nõnda toetas 325. aasta kirikukogu alguses Areiost vaid 17 piiskoppi (Sozomenos, *hist. eccl.* 1.20) ja heteroousiaan Philostorgiose järgi 27 (!) piiskoppi (Philostorgios, *hist. eccl.* 1.8a).

Antiookia kirikukogu avaldas vanima säilinud sinodaalusutunnistuse.¹³ See on kaunis pikk dokument, mis defineerib selgelt vaidluse all oleva peaprobleemi – luubi alla oli võetud „meie Päästja, elava Jumala Poja“ küsimus. Antiookia kirikukogul hüljati seisukohad, et Poeg on loodud (*poiēthenta*) ja et ta on kreatuur (*ktisma*), kes on loodud eimillestki (*ouk ek tou mē ontos*) (vrld Nikaia anateemid). Samuti tõrjuti väide, et Poeg on loodud ainult Isa tahtest (*thelēma*) ja mitte olemusest (*ousia*). Just seda teoloogilist joont jätkas Nikaia kirikukogu.

Sageli kujutatakse Nikaia kirikukogu populaarsetes ülevaadetes kui Areiose ja Athanasiose vahelist vihast vastasseisu. Paraku on see eksitav. Esiteks, Areiose osalemisest Nikaia kirikukogul ei ole usaldusväärseid tõendeid.¹⁴ Teiseks, noorel Athanasiosel ei olnud diakonina veel kiri-

¹² Nii Areiose kui ka Aleksandri pooldajate gruppi on rekonstrueerinud ja kirjeldanud Parvis (2006, 255–256). Eusebiose kaaskonda on kirjeldanud Gwynn (2007, 103–124).

¹³ Antiookia sinodaalusutunnistus on säilinud süüriakeelses tõlkes (FNS 28; Urk. 18) ja kreeka keelde tõlkis selle Eduard Schwartz aastal 1905 (vt Simperli dissertatsiooni 2024).

¹⁴ Alles ligikaudu 80 aastat hiljem jutustab Rufinus, et Areiost kutsuti korduvalt kirikukogu ette (Rufinus, *hist. eccl.* 10.5). Kuid kas see tähendab, et teda kutsuti ja ta ei tulnud või et ta tõepoolest seisis korduvalt oma süüdistajate ees, jääb lahtiseks. Kirikukogul osalenute kirjeldustes ei mainita Areiose kohalolekut.

kukogul sõnaõigust. Ta oli kõigest piiskop Aleksandri „meeskonna“ nõuandev liige.¹⁵ Ent Athanasiosist ja tema metanarratiivi tuleb siiski tänada mulje eest, et tegemist oli vaid kahe teoloogilise partei tüliga. Ta kirjutas: „Need, kes ei järgi Ariuse õpetust, järgivad paratamatult [Nikaia] kirikukogu õpetust“ (Athanasios, *decr.* 20.6). Sellegipoolest ei tohiks Nikaia kirikukogul juhtunud siiski taandada kahe partei vaheliseks tülik, sest Nikaial pörkus üksteisega hulga rohkem teoloogilisi perspektiive kui vaid Aleksandri ja Areiose omad.¹⁶ See ilmneb ehk kõige paremini kirikukogule järgnenud tulistest vaidlustest.

Nikaia kirikukogu otsis visalt piiskoppide konsensust „õige“ usu kohta. Teadaolevalt luges Nikomeedia Eusebios¹⁷ – mees, kellest sai keiser Konstantinuse peamine nõuandja ja kes lõpuks teda ka ristis – kõigepealt ette ühe ariaanliku dokumendi (*to gramma*), mida piiskopid siis arutama hakkasid. Ambrosiuse arvates oli Eusebios selle ise kirjutanud (Ambrosius, *fid.* 3.15). Nimelt sisaldas üks tema kirjadest arutelu Õp 8:22–25 üle, mille vastakas interpreteerimine oligi Epiphaniase järgi tüliküsimuse algpõhjus (Epiphanius, *Pan.* 69.12.1; vrdl Konstantinus, *ep. Alex. Ar.*). Kuna Eusebiose esitatud dokument oleval olnud selgelt subordinatsioonistlik – Isal ja Pojal öeldi olevat

¹⁵ Kummalisel kombel ei maini Athanasios oma teostes kunagi, et ta osales kirikukogul, ja delegaatidest räägib ta kolmandas isikus (Athanasios, *decr. passim*). Nikaia seostas teda 4.–5. sajandi kirikuloolane Aquileia Rufinus, kelle väitel oli ta piiskop Aleksandri parem käsi (Rufinus, *hist. eccl.* 10.15). Nazianzose Gregorios teadis, et Athanasios oleval olnud kirikukogu tähtsaimate tegelaste hulgas (Nazianzose Gregorios, *orat.* 21.14). 5. sajandi ajaloolane Gelasios väitis juba, et Athanasios oli ainuke diakon, kes usutunnistusele alla kirjutas (Gelasios, *hist. eccl.* 2.38.2). Samas, kui Athanasios oli „Epistula encyclica“ (ehk *Henos sōmatos*’e) (FNS 26; Urk. 4b) kui mitte autor, siis vähemalt kaasautor, viitab see tema olulisele rollile tülis ariaanidega juba enne Nikaia kirikukogu.

¹⁶ Näiteks ei õpetanud Kaisarea Eusebios sama mis Areios, kuigi mõlemad esindasid subordinatsioonismi. Nikomeedia Eusebios, Nikaia Theognis ja Chalkedoni Maris, kes keeldusid anateemidele alla kirjutamast, olid ilmselt radikaalsemad subordinatsioonistid kui Kaisarea Eusebios. Samuti tuleks teadvustada, et mitte kõik osavõtjad ei allkirjastanud samu dokumente. Oli neid, kes andsid oma allkirja usutunnistusele, neid, kes kirjutasid oma nime kaanonite lõppu, ja neidki, kes andsid allkirja Areiose ekskommunikatsioonile ehk anateemidele. Enamgi veel, tavaks polnud mitte lihtsalt oma nimi kirjutada, vaid täpsustada ühe lausega või nii, kuidas dokumendis öeldust aru saadi (vt Graumann 2021, 243–56).

¹⁷ See on tänapäeva uurijate konsensus, kuigi varased kirikulood pakuvad vastakat informatsiooni. Sozomenos ütleb, et see oli Kaisarea Eusebios (Sozomenos, *hist. eccl.* 1.19) ja Theodoretos, et hoopis Antiookia Eustathios (Theodoretos, *hist. eccl.* 1.7).

erinev loomus –, võeti see kaunis ruttu arutluselt maha. Eustathiose tunnistuse kohaselt rebiti dokument demonstratiivselt tükkideks (Eustathios, *frag.* [FNS 39]).

Seejärel tuli Kaisarea Eusebiose kord. Ta esitas usutunnistuse, mida väidetavalt kasutati tema piiskopkonna ristimistalitustel ... kui see üldse oli fikseeritud sõnastusega deklaratiivne regionaalne usutunnistus, sest taolisi asju lihtsalt veel ei eksisteerinud (Kinzig 2024, 235–236, 250). Ta lootis end selle abil õpetuslikult rehabiliteerida. (Nimelt oli Eusebios vahetult eelnenud Antiookia kirikukogul hukka mõistetud.) Oma Nikaia-järgses seletuses „Ad ecclesiam Caesariensem“ lisas origenist Eusebios, et Isa, Poega ja Püha Vaimu tuleb mõista kui kolme igavest ja üksteisest erinevat hüpostaasi. Vastasel juhul, kui nende olemus (*ousia*) oleks sama, siis peaks ka nende hüpostaasid olema samad ja lõpptulemuseks oleks puhas modalism (mis tema jaoks tähendas ühtlasi Ankyra Marckellose õpetust).¹⁸

Kõigi subordinatsioonistide suureks pettumuseks väljendas aga enamik piiskoppe häälekalt soovi Kaisarea usutunnistust põhjalikult redigeerida.

Kaisarea Eusebiose usutunnitus ¹⁹	Nikaia usutunnistus (325) ²⁰
Πιστεύομεν εἰς ἕνα θεὸν πατέρα παντοκράτορα,	Πιστεύομεν εἰς ἕνα θεὸν πατέρα παντοκράτορα,
τὸν ἀπάντων ὁρατῶν τε καὶ ἀοράτων ποιητὴν,	πάντων ὁρατῶν τε καὶ ἀοράτων ποιητὴν,

¹⁸ Ambrosius täheldas, et Nikaia usutunnistuse vastuvõtmisest alates olid ariiaanid sidunud sõna *homoousion* Sabelliusega (Ambrosius, *fid.* 3.15). Põhjus on selles, et modalistidele tähendas termin *homoousion* Isa ja Poja hüpostaatilisest eristamatust (Hilarius, *syn.* 68).

¹⁹ Tekst on võetud Eusebiose kirjust *ep. Caes.* (FNS 37; Urk. 22), mis on ära toodud Athanasiose „De decretis“ lisas.

²⁰ Tuntuim Nikaia usutunnistuse kreekakeelne tekst pärineb Efesoose kontsiili aktidest (431), vanim säilinud tekstivorm aga esineb just Kaisarea Eusebiose kirjas aastast 325 (Eusebios, *ep. Caes.*). Kreekakeelsed kriitilised käsikirjadel põhinevad rekonstruktsioonid Nikaia usutunnistusest ühes kõigi teadaolevate alliktekstide ja varajaste tõlgetega on saadaval G. L. Dossetti 1967, 31–90; Kinzig 2017, kd 1, 290–339 mainib Nikaia usutunnistuse peamisi kreekakeelseid alliktekste (§135a1–b4), sisaldab kreekakeelse teksti 32 allika nimekirja (§135c) ning annab 46 ladinakeelset erinevatele allikatele põhinevat tekstinäidet (§135d1–45); Tanner 1990, kd 1, 5–5* annab Nikaia usutunnistuse kriitilise kreekakeelse teksti ning ladina- ja ingliskeelse tõlke. Vt FNS 32; Urk. 24.

Καὶ εἰς ἓνα κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν θεοῦ λόγον,	Καὶ εἰς ἓνα κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ,
(vt allpool*) (vt allpool**)	γεννηθέντα ἐκ τοῦ πατρὸς μονογενῆ,
	τουτέστιν ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ πατρὸς,
θεὸν ἐκ θεοῦ, φῶς ἐκ φωτός, ζωὴν ἐκ ζωῆς	θεὸν ἐκ θεοῦ, φῶς ἐκ φωτός, -
υἱὸν **μονογενῆ	
πρωτότοκον πάσης κτίσεως	-
-	θεὸν ἀληθινὸν ἐκ θεοῦ ἀληθινοῦ,
πρὸ πάντων τῶν αἰώνων	-
*ἐκ τοῦ πατρὸς γεγεννημένον -	γεννηθέντα, οὐ ποιηθέντα,
-	ὁμοούσιον τῷ πατρί,
δι' οὗ καὶ ἐγένετο τὰ πάντα -	δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο τά τε ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ τὰ ἐν τῇ γῇ,
- τὸν διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν -	τὸν δι' ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν κατελθόντα
σαρκωθέντα	καὶ σαρκωθέντα,
καὶ ἐν ἀνθρώποις πολιτευσάμενον	ἐνανθρωπήσαντα,
καὶ παθόντα	παθόντα
καὶ ἀναστάντα τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ,	καὶ ἀναστάντα τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ,
καὶ ἀνελθόντα πρὸς τὸν πατέρα -	ἀνελθόντα - εἰς τοὺς οὐρανοὺς,
καὶ ἵζοντα πάλιν ἐν δόξῃ κρῖναι ζῶντας καὶ νεκροὺς	ἐρχόμενον κρῖναι ζῶντας καὶ νεκροὺς
Πιστεύομεν καὶ εἰς ἓν πνεῦμα ἅγιον	- Καὶ εἰς τὸ ἅγιον πνεῦμα
	Τοὺς δὲ λέγοντας ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν καὶ πρὶν γεννηθῆναι οὐκ ἦν καὶ ὅτι ἐξ οὐκ ὄντων ἐγένετο,

	ἡ ἐξ ἑτέρας ὑποστάσεως ἢ οὐσίας, φάσκοντας εἶναι [ἢ κτιστὸν] ²¹ ἢ τρεπτὸν ἢ ἀλλοιωτὸν τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ,
	τούτους ἀναθεματίζει ἡ καθολικὴ καὶ ἀποστολικὴ ἐκκλησία

Arutelude käigus hakkas tooni andma Aleksandria Aleksandri arusaam, mis oli juba leidnud kinnitust Antiookia kirikukogul. Toetudes mitmele allikale, koostati neljaosaline tekst (s.o Kolmainisuse isikud pluss anateemid). Jaatati Poja igavest sündi Isast. Selle uskumuse selgituseks lisati teiste hulgas väited, et Poeg on Isa olemusest (*ousia*) ainusündinu, tõeline Jumal tõelisest Jumalast ja olemuselt ühtne (*homoousion*) Isaga (Athanasios, *decr.* 18–23). Samuti jäeti ära tsitaat Kl 1:15-st („kogu loodu esmasündinu“) ja lisati väärdõpetust taunivad anateemid:

Need kes ütlevad, et oli aeg, kui teda ei olnud,
ja et enne kui ta sündis, teda ei olnud,
ja et ta tehti eimillestki,
või kes väidavad, et Jumala Pojal on teistsugune hüpostaas ja substant
(*hypostasis hē ousia*),²²
et ta on [loodud] ja muutlik ja teisenev,
katooline ja apostlik kirik mõistab hukka.²³

Kõige tuntum sõna Nikaia usutunnistuses on arvatavasti *homoousion* („sama olemus“ ehk „olemisühtsus“). Ilmselt käisid selle kurikuulsa termini algselt välja ariaanid näitamaks väite „Poeg sündis Isa olemusest“ teoloogiliselt katastroofilisi tagajärgi (st gnostitsismi, manilust, materialismi ja modalismi). Nimelt olid nii Areios kui ka Nikomeedia Eusebios varem põhjalikult kritiseerinud terminit *homoousion* (Areios, *Thalia* [FNS 18]; Nikomeedia Eusebios,

²¹ See tekstivariant (*ē ktiston*) pärineb Athanasioselt (*decr.* lisad) ja puudub anateemide tekstis, mida kasutasid Ambrosius, *fid* 1.20; Theodoretos, *hist. eccl.* 1.12.8; Basilius, *ep.* 125.2 ja Kyrillos, *ep.* 3 Nest. 3.3.

²² Kuna sõnad *hypostasis* ja *ousia* tähendasid üht ja sedasama (Neronia Narcissus, *ep.* [FNS 29]), siis võis usutunnistuses esinev termin *homoousion* küll tähendada, et Isal ja Pojal on sama (*homo-*) hüpostaas!

²³ Vahe oli selles, et kui Antiookias mõistis teatud väärväited hukka kirikukogu, siis Nikaia piiskopid väitsid, et Areiose väited mõistis hukka „katooline ja apostlik kirik“ (Kinzig 2023, 231).

frag. [FNS 38; *Urk.* 21]). Aga nähes, kui vastuvõetamatuks see sõna osutus igat sorti subordinatsioonistidele, hakkasid Aleksandri-meelsed piiskopid pärast seda, kui „piibellikest“ sõnadest ei piisanud, nõudma selle termini kasutuselevõttu usutunnistuses (Edwards 2012, 482–502).²⁴ Veelkord, väidetavalt aitas sõna *homoousion* mõista fraasi „Isa olemusest“ (*ek tēs ousias tou patros*). Areios oleks jaatanud kõike, mis esines Nikaia usutunnistuses enne nimetatud seika, kuid väited, et Poeg sündis Isa olemusest ja oli Isaga samaolemuslik, läksid tema teoloogiaga otseselt vastuollu.

Eriline rõhk „päevaprobleemile“ – Jumala Poja ontoloogilise staatuse määratlemisele – põhjustaski Nikaia usutunnistuse teatava ühekülgsuse. Kuigi Poitiers' Hilarius väitis Nikaia usutunnistuse olevat „täieliku ja perfektse“ (Poitieri Hilarius, *c. V. et U.* 1.9), ei anna see nagu kristliku usu kokkuvõtte mõõtu hästi välja. Ei sõnakestki pattude andestusest, ihude ülestõusmisest, igavesest elust, kirikust/kogudusest ega neitsi Maarjast! Ja miks ei mainita Jeesuse elu – st kõike seda, millest evangeliumid pajatavad? Püha Vaimu kohtagi ei öelda rohkem kui et „Me usume Pühasse Vaimusse“!

Teisisõnu, Nikaia usutunnistus kui arutelude lõpp-produkt ei olnud ega ole kristliku usu lühikokkuvõte. Oma struktuurilt on see küll kolmene (st Kolmainsust kajastav), kuid mitmed traditsionaalsed soterioloogilised klauslid on ära jäetud (kuigi need esinesid nii Antiookia sinodaalusutunnistuses [*FaFo* §133] kui ka Jeruusalemma usutunnistuses [*FaFo* §147]). Fakt, et puuduvad kindlad andmed Nikaia ülimalt teoloogilise usutunnistuse kasutamisest ristimisel, näitab omakorda, et tegu ei olnud teps mitte täisväärtusliku usutunnistusega.

Sestap on oluline meeles pidada, et 325. aasta sinodaalusutunnistus oligi uus nähtus (vähemalt usutunnistuste ajaloo jaoks), uus kompositsioon uuel eesmärgil – kehtestada ortodoksse usu normatiivne sõnastus. Tegemist oli piiskoppidele mõeldud tööriistaga – ortodoksse usu näidise ja lakmuspaberiga ehk usuküsimust puudutava legaalse dokumendiga, mis keisri kinnitusel „oli Jumalale meelt mööda“ (Konstantinus, *ep. eccl.* 2).

²⁴ Selle *terminus technicus*'e täpse tähenduse üle vaieldi veel aastakümneid. Kui Hilarius tõlkis teadaolevalt esimesena Nikaia usutunnistuse ladina keelde, siis jättis ta sõna *homoousion* hoopiski tõlkimata ja kasutas ainult selle transliteratsiooni (Poitieri Hilarius, *c. V. et U.* 1.9 [356/7]; Poitieri Hilarius, *syn.* 84 [358]) (vt Beatrice 2002). Samas tasub tähele panna ka Lewis Ayersi hoiatust, et terminite filoloogiliste ja filosoofiliste analüüside tulemused ei pruugi sugugi kattuda vastavate sõnade tähendusega teoloogias (Ayers 2004, 92).

Niisiis, kasutades mitmeid lähtetekste,²⁵ sõnastati kristlikku usku ja ortodoksiaat viisil, kus Isa kohta käiv oli suhteliselt lühike, Poja kohta käiv arendatud, lausa tehniline ja anateemidega kinnitatud, ning Püha Vaimu kohta käiv imelühike.²⁶

Nikaia sinodaalusutunnistus (325)

- Meie usume ühtainsasse Jumalasse, kõigeväelisesse Isasse, kõige nähtava ja nähtamatu Loojasse.
- Ja [me usume] ühtainsasse Issandasse, Jeesusesse Kristusesse, Jumala Pojasse, Isast sündinusse, st Isa olemusest (*ousia*) ainusündinusse, [kes on] Jumal Jumalast, valgus valgusest, tõeline Jumal tõelisest Jumalast. Sündinud, mitte loodud, olemuselt ühtne (*homoousion*) Isaga, kelle läbi on loodud kõik (Jh 1:3a; 1Kr 8:6) nii taevas kui maa peal. Kes meie, inimeste pärast ja meie päästmiseks on tulnud ülalt ja lihaks saanud, saanud inimeseks, kannatanud ja üles äratatud kolmandal päeval, läinud taevasse ja tuleb kohut mõistma elavate ja surnute üle (2Tm 4:1; 1Pt 4:5).
- Ja [me usume] Pühasse Vaimusse.²⁷

+ anateemid

Usutunnistused, mis sünnivad teoloogiliste tülide käigus, on tihti ühekihtlised. Nikaia piiskopid olid ametis Poja täisjumalikkuse

²⁵ Oletatavalt Kaisarea usutunnistust (isegi kui see oli *ad hoc* sõnastus), Aleksandria Aleksandri „Epistula encyclicat“, Antiookia sinodaalusutunnistust *etc.*

²⁶ Õpetlased ei oska suuremat midagi peale hakata Basileose väitega, et Nikaia usutunnistuse visandas tema kaasmaalane Hermogenes (Kaisarea Basileios, *ep.* 81), sest teadaolevalt ei olnud teda Nikaia kirikukogule kogunenud piiskoppide hulgas. See näitab ilmekalt, kui vähe on tegelikult Nikaia kirikukogust teada ja millistele juhuslikele infokildudele peavad ajaloolaste rekonstruktsioonid toetuma.

²⁷ Kuigi Nikaia usutunnistus tsiteerib Uut Testamenti ainult kahel korral (Joh 1:3a; 1Kor 8:6 ja 2Tim 4:1, 1Pet 4:5), on selle diskursus läbinisti piibellik (v.a sõnad *ousia* ja *homoousion*). Klauslite sõltuvust Uue Testamendi teksidest vt Williams 2006, 185–186.

tunnistamisega ja sestap jäi küsimus Isa, Poja ja Püha Vaimu hüpostaatilisest erinevusest paraku kaunis ähmaseks. Miski ei keelanud usutunnistuse modalistlikku tõlgendamist.²⁸ Faustinus tõdes: „Usutunnistusest, mis võeti vastu Nikaia kontsiilil, piisas Areiose hereesia kummutamiseks, kuid teatud vildakalt mõtlevad mehed levitasid pahatahtlikku laimu, justkui oleksime me tunnistanud Sabelliuse [st modalistlikku] hereesiat“ (Faustinus, *con. fid.* 1 [PL 13:79a]). Sestap leidis Nikaia usutunnistus laiemat tunnistamist alles neljanda sajandi teisel poolel, kui kõrvaldati võimalikud modalistlikud tähendusvõimalused ja materialistlikud konnotatsioonid, jaatati kolme jumaliku hüpostaasi olemasolu ning mõisteti hukka nii Areios ... kui ka Sabellius (!) (Poitieri Hilarius, *c. V. et U.* 3.4.1). Märgilise tähtsusega oli seejuures Athanasiose traktaat „De synodis“ (359), milles ta soovitas kasutada Nikaia usutunnistust ortodoksia standardina.²⁹ Ja just selleks 325. aasta usutunnistus mõeldud oligi.³⁰

Kuidas 325. aasta Nikaia usutunnistusest sai 381. aasta „Nikaia“ usutunnistus – st ristimisel ja liturgias kasutatav usutunnistus – jääb siinkohal käsitlemata.³¹ Sellegipoolest peaks olema üsna selge, et me tähistame sel aastal millegi kristluse jaoks ülitähtsa 1700. aastapäeva. Kristlus ei oleks suhestunud Kolmainu Jumala monoteistlik usk, kui Nikaiaiga seotud arutelusid poleks toimunud ja 325. aasta usutunnistus oleks jäänud üles tähendamata.

²⁸ Vt joonealust märkust nr 18. Samuti põhjustas keiser Konstantinuse pidev rahu nimel usuasjadesse sekkumine Nikaia usutunnistuses öeldu tähenduse jätkuvat hägustamist (Smith 2018, 9).

²⁹ Hilarius väitis Athanasiose olevat olnud „Nikaia usutunnistuse avaldamise eestvedaja“ (Poitieri Hilarius, *c. V. et U.* 1.10.6).

³⁰ Piiskopid kutsusid Konstantinoopoli kirikukogul (381) üles kõiki tunnustama Nikaia (325) usutunnistuse normatiivsust (*ep. Const. conc.*) ja piiskopid Efesose kirikukogul (431) nõudsid samuti, et kõik peaksid järgima Nikaia (325) usutunnistust, mis on „piisav ja kasulik kogu maailmale“ (*syn. ep. gen.*) (Tanner 1990, kd 1, 25–30* ja 62–67*).

³¹ Eesti keeles on lühikokkuvõtte erinevatest seni saadaval olevatest teooriatest teinud Mart Jaanson oma doktoritöös (Jaason 2014, 30–32).

Lühendid

App. – Appendix

AW – Athanasius Werke

con. fid. – Confessio fidei

c. V. et U. – Contra Valentem et Ursacium

CSEL – Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum

ep. – epistula

ep. 3 Nest. – Epistula tertia ad Nestorium

ep. Alex. Ar. – Ad Alexandrum et Arium

ep. Caes. – Ad ecclesiam Caesariensem

ep. Const. conc. – Epistula Constantinopolitani concilii

ep. eccl. Alex. – Ad ecclesiam Alexandrinam

ep. eccl. – Ad omnes ecclesias

ep. en. – Epistula encyclica

ep. episc. – Epistula ad episcopos

decr. – De decretis

FaFo – Faith in Formulae (Kinzig 2017).

FC – Fontes Christiani

fid. – De fide

FNS – Fontes Nicanae Synodi (Fernández 2024).

frag. – Fragmenta

hist. Ar. – Historia Arianorum

hist. eccl. – Historia ecclesiastica

NPNF – Select Library of Nicene and post-Nicene Fathers (Schaff 1994).

orat. – Oratio

Pan. – Panarion

PL – Patrologia latina

syn. – De synodis

syn. ep. gen. – Synodi epistula generalis

Urk. – Urkunden zur Geschichte des arianischen Streites (Opitz 1934-1935).

v. Const. – Vita Constantini

Kasutatud algallikad

Aleksandria Kürillos. *Epistula*. Wickham, Lionel R. (toim). 1983. *Cyril of Alexandria, Select Letters*. Oxford: Clarendon Press.

Ambrosius. *De fide*. Marksches, Christoph (toim). 2005. *De fide: ad Gratianum*. FC 47: 1–3. Turnhout: Brepols.

- Aquileia Rufinus. *Historia ecclesiastica*. Philip R. Amidon (toim). 1997. *The Church History of Rufinus of Aquileia*, 10–11. Oxford: Oxford University Press.
- Areios. *Thalia*. FNS 18.
- Athanasios. *De decretis*. Opitz, Hans-Georg (toim). 1935. *Athanasius, De decretis*. AW 2 (1). Berlin: De Gruyter.
- Athanasios. *Historia Arianorum*. Opitz, Hans-Georg (toim). 1935. *Athanasius, Historia Arianorm*. AW 2 (1). Berlin: De Gruyter.
- Athanasios. *Epistula encyclica*. FNS 26; Urk. 4b.
- Chronicon Paschale 284–628 AD*. Whitby, Michael ja Mary Whitby (toim). 2011. *Translated Texts for Historians 7*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Ekthesis pisteōs*. Tanner, Norman P. (toim). 1990. *Decrees of the Ecumenical Councils*. 2 köidet. Washington, DC: Georgetown University Press.
- Epiphanius. *Panarion*. Holl, Karl (toim). 1980. *Epiphanius. Griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte* 10, 13, 25, 31, 37. Berlin: De Gruyter.
- Epistula Constantinopolitani concilii*. Tanner, Norman P. (toim). 1990. *Decrees of the Ecumenical Councils*. 2 köidet. Washington, DC: Georgetown University Press.
- Eusebios. *Ad ecclesiam Caesariensem*. FNS 37; Urk. 22.
- Eusebios. *Historia ecclesiastica*. Mommsen, Theodor (toim). 1903. *Eusebius. Die Kirchengeschichte. Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte* 9. Leipzig: Hinrichs.
- Eusebios. *Vita Constantini*. Heikel, Ivar A. (toim). 1902. *Eusebius. Vita Constantini. Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte* 7. Leipzig: Hinrichs.
- Eustathios. *Fragmenta*. FNS 39.
- Faustinus. *Confessio fidei*. PL 13.
- Gelasios. *Historia ecclesiastica*. Hansen, Günther Christian (toim). 2008. *Historia Ecclesiastica = Kirchengeschichte*. FC 49 (1). Turnhout: Brepols.
- Kaisarea Basilios. *Epistula*. NPNF 8.
- Konstantinus. *Ad Alexandrum et Arium*. FNS 24; Urk. 17.
- Konstantinus. *Ad omnes ecclesias*. FNS 35; Urk. 26.
- Konstantinus. *Epistula ad episcopos*. FNS 30; Urk. 20.
- Konstantinus. *Ad ecclesiam Alexandrinam*. FNS 36; Urk. 25.
- Nazianzose Gregorios. *Oratio*. Mason, Arthur James (toim). 1899. *The Five Theological Orations of Gregory of Naziansus*. Cambridge patristic texts. Cambridge: Cambridge University Press.

- Neronia Narcissus. *Epistula*. FNS 29.
- Nikomeedia Eusebios. *Fragmenta*. FNS 38; Urk. 21.
- Philostorgios. *Historia ecclesiastica*. Bleckmann, Bruno ja Markus Stein (toim). 2015. *Philostorgios. Kirchengeschichte: Ediert, übersetzt und kommentiert*. Kleine und Fragmentarische Historiker der Spätantike E7. Paterborn: Brill/Schöningh.
- Poitieri Hilarius. *Contra Valentem et Ursacium*. Feder, Alfred (toim). 1916. *Collectanea Antiariana Parisina (Fragmenta historica)*. CSEL 65. Leipzig: Tempusky.
- Poitieri Hilarius. *De synodis*. PL 10.
- Ratherius. *Synodica*. PL 136.
- Sokrates. *Historia ecclesiastica*. Hansen, Günther Christian (toim). 1995. *Sokrates. Kirchengeschichte. Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte*. Neue Folge. Berlin: Akademie Verlag, Berlin.
- Sozomenos. *Historia ecclesiastica*. Hansen, Günther Christian (toim). 1995. *Historia ecclesiastica = Kirchengeschichte*. FC 73. Turnhout: Brepols, Turnhout.
- Theodoret. *Historia ecclesiastica*. Hansen, Günther C. ja Leon Parmenier (toim). 2011. *Theodoret. Kirchengeschichte (Historia ecclesiastica)*. Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte 5. De Gruyter, Berlin.

Kasutatud kirjandus

- Ayers, Lewis. 2004. *Nicaea and Its Legacy: An Approach to Fourth-Century Trinitarian Theology*. Oxford: Oxford University Press.
- Beatrice, Pier F. 2002. „The Word ‘Homousios’ from Hellenism to Christianity“. *Church History* 71 (2): 243–272. <https://www.jstor.org/stable/4146467>
- Chadwick, Henry. 1972. „The Origin of the Title ‘Oecumenical Council’“. *Journal of Theological Studies* 23 (1): 132–135. <https://doi.org/10.1093/jts/XXIII.1.132>
- Dossetti, Giuseppe L. 1967. *Il simbolo di Nicea e di Costantinopoli: Edizione critica*. Testi e ricerche di scienze religiose 2. Roma: Herder.
- Drake, Harold A. 2021. „The Elephant in the Room: Constantine at the Council“. *Cambridge Companion to the Council of Nicaea*, toimetanud Young Richard Kim, 111–132.

- Fernández, Samuel (toim). 2024. *Fontes Nicanae Synodi: The Contemporary Sources for the Study of the Council of Nicaea (304–337)*. Contexts of Ancient and Medieval Anthropology 10. Leiden: Brill/Schöningh.
- Edwards, Mark. 2012. „Alexander of Alexandria and the Homoousion“. *Vigiliae Christianae* 66 (5): 482–502. <https://www.jstor.org/stable/41722516>
- Gelzer, Heinrich; Heinrich Hingenfeld, et al. (toim). 1898. *Patrum Nicaenorum Nomina latine, graece, coptice, syriace, arabice, armeniace*. Leipzig: Teubner.
- Graumann, Thomas. 2021. *The Acts of the Early Church Councils: Production and Character*. Oxford Early Christian Studies. Oxford: Oxford University Press.
- Gwynn, David M. 2021. „Reconstructing the Council of Nicaea“. *Cambridge Companion to the Council of Nicaea*, toimetanud Young Richard Kim, 90–110. <https://doi-org.ezproxy.utlib.ut.ee/10.1017/9781108613200>
- Gwynn, David M. 2007. *The Eusebians: The Polemic of Athanasius of Alexandria and the Construction of the Arian Controversy*. Oxford Theological Monographs. Oxford: Oxford University Press.
- Honigsmann, Ernest. 1939. „La liste originale des pères de Nicée: à propos de l'Evêché de 'Sodoma' en Arabie“. *Byzantion* 14 (1): 17–76. <https://www.jstor.org/stable/44171181>
- Jaanson, Mart. 2014. *Nikaia-Konstantinoopoli usutunnistuse ladinakeelse normteksti grammatiline, teoloogiline ja muusikaline liigendamine*. *Dissertationes theologiae universitatis Tartuensis* 30. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kim, Young Richard (toim). 2021. *The Cambridge Companion to the Council of Nicaea*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kinzig, Wolfram (toim). 2017. *Faith in Formulae: A Collection of Early Christian Creeds and Creed-Related Texts*. *Oxford Early Christian Texts*. 4 köidet. Oxford: Oxford University Press.
- Kinzig, Wolfram. 2024. *A History of Early Christian Creeds*. Berlin: De Gruyter.
- Kinzig, Wolfram. 2023. „The Creed of Nicaea: Old Questions, New Answers“. *The Ecumenical Review* 75 (2): 215–234. <https://doi-org.ezproxy.utlib.ut.ee/10.1111/erev.12782>
- Opitz, Hans-Georg (toim). 1934–1935. *Urkunden zur Geschichte des arianischen Streites*. AW 3/1. Berlin: De Gruyter.

- Parvis, Sara. 2006. *Marcellus of Ancyra and the Lost Years of the Arian Controversy*, 325–345. Oxford: Oxford University Press.
- Prinzivalli, Emanuela. 2024. „Homooousios at Nicaea According to Eusebius: Between Self-Justification and Historical Narrative“. *The Creed of Nicaea (325): The Status Quaestionis and the Neglected Topics*, toimetanud Alberto Melloni ja Constanza Bianchi, 63–83. Osnabrück: V&R Unipress.
- Rohrbacher, David. 2002. *The Historians of Late Antiquity*. London: Routledge.
- Schaff, Philip (toim). 1994. *Select Library of Nicene and post-Nicene Fathers*. Peabody: Hendrickson.
- Simperl, Matthias. 2024. *Das Schreiben der Synode von Antiochia 324/325*. Berlin: De Gruyter.
- Smith, Mark S. 2018. *The Idea of Nicaea in the Early Church Councils, AD 431–451*. Oxford Early Christian Studies. Oxford: Oxford University Press.
- Tanner, Norman P. (toim). 1990. *Decrees of the Ecumenical Councils*. 2 köidet. Washington, DC: Georgetown University Press.
- Toom, Tarmo. 2021. „Appealing to Creed: Theodore of Mopsuestia and Cyril of Alexandria“. *Heythrop Journal* 62 (2): 290–301. <https://doi-org.ezproxy.utlib.ut.ee/10.1111/heyj.13120>
- Williams, Daniel H. 2006. *Tradition, Scripture, and Interpretation: A Sourcebook of the Ancient Church*. Grand Rapids: Baker Academic.